

KÖKTÜRKLER'İN BÜYÜK VEZİRİ “TONYUKUK BOYLA BAGA TARKAN”IN ADI ÜZERİNE YAZILANLAR VE YENİ BİR GÖRÜŞ

Tuncer Gülensoy

- Köktürklerin büyük veziri **TONYUKUK**, eski Türk tarihinde adının önünde “*bilge*” (= *hakim*, *akıllı*, *bilgin*, *âlim*) sıfatı ile anılan; daha sonra “**BOYLA**” (< *boy*’boy, *ulus*, *kavim*, *kabile*, *aşiret*, *hısım*’+ *la*) (/ *Buy-la*=*rütbe*, *yüksek bir unvan*; *devlet kurulu üyesi*, *şeref unvanı*), “**BAGA**” (< *bag*’*kabile*, *boy*, *halk*’+ *a*) (= *bir rütbe*; *vezir*) ve “**TARKAN**” (*Moğolcada bir unvan olup ‘demirci’ anlamındadır.*” bk. Gülensoy-Küçükler, 2014, s. 386) unvanlarının hepsiyle birlikte “**BİLGE TONYUKUK BOYLA BAGA TARKAN**” olarak da bilinen bir Türk devlet adamıdır.

TONYUKUK üzerine pek çok eser ve makale yayınlanmış, bu adın yazılışı (imlası) ve anlamı üzerine de pek çok görüş ileri sürülmüştür. **Tonyukuk**’un “Çin’in kuzeyinde bulunan Sarı Irmak’ın büyük dirseği civarında, bugünkü Ordos, Yulin ve Datong civarında doğmuş olması, Köktürklerin eski vatanlarından birisinin bu bölge olduğunu gösterir.” (bk. Erhan Aydın, *Taşa Kazınan Tarih*, İstanbul 2018, s. 125) diye yazan Aydın, “*Tonyukuk’un doğum tarihi kesin olarak bilinmese de 640 yıllarda doğmuş olabileceğini söyleyebiliriz.*” (E. Aydın, *age*, s. 124) kaydını düşmektedir.

Türk Kültürüne Giriş, Türk Tarihinin Öncüleri, İskitler, Sarmatlar adlı eserlerin yazarı Prof. Dr. İlhami Durmuş, *Bilge Kağan: Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk* (Ankara 2018, 3. Bs.) adlı eserinde “*Bilge Tonyukuk Çin’de dünyaya gelmiştir (Bilge Tonyukuk Yazıtı I, Batı, 1-2) Yazıtında ne zaman doğduğu belirtilmemiştir. Çin kaynaklarında 716 yılı olayları anlatılırken, Bilge Tonyukuk’un 716 yılında 70 yaşının üzerinde olduğu belirtilir.* (bk. Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-Küe)*, I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1958, s.13) *716 yılından 70 yıl eskiye gidildiğinde Bilge Tonyukuk’un 646 yılında doğmuş olabileceği ortaya çıkar.*” (İ. Durmuş, *age.*, s. 59) diye yazarak doğum tarihini bilimsel bir hesaplama ile ortaya koyar.

Yukarıdaki ifadelerden birisi Erhan Aydın adlı “Türkolog-Dilci”, diğeri İlhami Durmuş adlı “Türkolog-Tarihçi”nindir. Aydın’ın ve Durmuş’un kitaplarının kaynakçalarında her ikisinin de eserleri hakkında kayıt yoktur yani iki bilim adamı da birbirlerinin eserlerini görmemişlerdir.

TONYUKUK Adının İmlası ve Anlamları Üzerine

TONYUKUK adı bazı Türkolog dilci ve tarihçiler tarafından farklı okunmuş, üzerinde farklı etimoloji denemeleri yapılmış ve kelimeye farklı anlamlar verilmiştir. Bunun sebebi de şöyle anlatılabilir:

- 1) T'den sonraki sesli harfin (O) ya da (U) okunması,
- 2) Bundan sonraki çift ünsüzün NY / YN okunması,
- 3) Bundan sonraki işaretin (OK), (UK), (KO), (KU) ve (K) olarak okunması, Farklı Okuyuş Biçimlerinin Ortaya Çıkmasına Sebep Olmaktadır. Bu durumda **TONYUKUK** adı:

TUNYUKUK, TONYOKUK, TONYUKOK, TOYNOKOK, TOYNUKUK,

-Ñ- ile:

TUÑUKUK, TUÑUKOK, TUÑOKUK, TUÑOKOK, TOÑOKOK, TOÑUKUK

-N- düşmesi ile:

TUYUKUK, TUYUKOK, TUYOKUK, TUYOKOK, TOYOKOK, TOYUKOK

biçimlerinde de okunabilir.

TONYUKUK adının 1. ve 2. kısımlarının bölünüşü ve anlamları şöyledir:

TON“*giyecek, elbise, don; ET’de: kaftan*”

TUN“*1. kadının ilk çocuğu (ilk çocuk anlamında: tun pala. DLT; Günümüzde: “saygı gösterilen; saygı, saygın” (Derleme Sözlüğü, TDK Yay.) 2. kadının ilk kocası*”

TOY“*bayram*”

TUY“*halk*”

+ **UK**-mak “*anlamak*”; **UKUŞ** “*anlayış*”; **OKI**-mak “*okumak; davet etmek*” (İ.Durmuş, *a.g.e.*, s. 44-45)

TONYUKUK adının türlü okunuş ve anlamlandırılmaları:

- 1) W. Radloff: **ton’ukuk** (1899:3),
- 2) W. Thomsen: **tonyukuk** (2019: 322),
- 3) H. N. Orkun: **tonyukuk** (1936: 99),
- 4) Malov: **toñuquq** (1951: 51),

- 5) P. Aalto: **toñuquq** (1958: 31),
- 6) Ali Ulvi Elöve: **tun yok-uk** (<**tun** (DLT) “ilk, birinci” + **yok-uk** “yücelmiş” (“Bir Yazı Meselesi üzerine”, *TDAY-Belleten 1958*, s. 70),
- 7) R. Giraud: **tony ukuk** (Bilge Kağan G 14’te geçen **ñ** ünsüzü ile değil de **n** ve **y** sesleri ile yazılan biçime dikkati çeker ve **toniyukuk** olarak okur: **ton** ‘don, elbise giysi’, +**1** iyelik eki ve **yukuk** adını da Kırgız Türkçesinde bulunan **yuk-‘nikâhsız yaşamak; yapışkan olmak’** fiili ile birleştirip, ‘**elbisesi yağ-la kutsanmış**’ biçiminde açıklar. (bk E. Aydın, *a.g.e.*, s. 124); <**ton** “giysi” + **yuq-uq** “yağlı” = **elbisesi yağlı**.)
- 8) G. Clauson: **tun’okuk** (1976: 142),
- 9) T. Tekin: **tunyukuk** (1994:2). (<**tun** “ilk” + **yukuk** “vezir” = **ilk vezir, baş vezir.**),
- 10) Rybatski: **toñuquq** (1997: 43),
- 11) Berta: **tonyukuk** (2010: 52),
- 12) Ş. G. Klyaştorıny: **ton+yuk-uk** < **yok-/yuk** ‘saklamak, korumak’ fiilinden yapılmış olup Uygur hukuk belgelerinde geçer. Bu ad ‘saklanan, korunan şey, kıymet, hazine, ziynet’ anlamındadır.” diye belirtir. (Ş.G.Klyaştorıny, Ton’yukuk Aşide Yuan’çjén, *Tyurkologičeskiy Sbornik 1966*, s. 202-205),
- 13) Osman Fikri Sertkaya: **tony / tuny ukuk** biçiminde okuyarak, **toñ** veya **tuñ** sözcüğündeki **ñ** ünsüzünün parçalanıp **n** ve **y** diye ayrılmasından hareket ederek, *Divânu Lugâti’t-Türk* ile Özbek, Altay, Teleüt, Hakas Türkçelerindeki **TUN**, Tuva Türkçesindeki **DUN** biçimlerini örnek verir. **UKUK** bölümünü ise < **U-K-UK** ‘anlayan, anlamış’ olarak düşünür. (bk. Osman Fikri Sertkaya, “Kâzım Mirşan’a Cevap: **Bilgi (Bilge) Atuñ Ukuk** Adlı Bir Tarihçimiz Var mı?”, *Orkun*, S 65 (2003), s. 31-33),
- 14) J. P. Roux: Türklerin ve Moğolların yemek kültüründen söz edip kirli ve lekeli elbiselerini öne sürerek neredeyse bütün Fransız Türkologlarının hemfikir olduğu ‘**giysisi yağlı**’ görüşünü benimsemektedir.

(**Not:** Türk yemek kültüründe, yemek yenmeden önce eller mutlaka yıkanır ve havlu ile kurulanırdı. Sofrada ‘**bağdaş kurularak**’ oturulur ve sulu (çorba) ya da pilav gibi yiyecekler mutlaka **tahta kaşık** ile yenirdi. Günümüzde Uygur Türkleri “**lâğmen**” adlı sicim gibi ince hamur haşlamasının üzerine dökülen çeşitli otlardan yapılmış sebze kavurmasının ve “**lâğza**” adı verilen acılı sosun üzerlerine damlamaması için “**yağ-lık**” adı verilen geniş bezi boyunlarına bağlamaktadırlar. J. P. Roux’nun Türklerin hamam ve temizlik kültürlerini yakından tanımadığı, bütün Türk boylarının temizliğe son derece dikkat ettikleri hakkında bilgisi olmadığı açıkça görülmektedir.)

- 15) Erhan Aydın, *Taşa Kazınan Tarih. Türklerin İlk Yazılı Belgeleri* (Kronik Yay., İstanbul 2018) adlı eserinin 124-130. sayfalarında **Tonyukuk** ve adı hakkında yazılanlar üzerine geniş bilgi verir. Ona göre: **tonyukuk** (2018: 175),
- 16) İlhami Durmuş: *Bilge Kağan: Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk* (3, Bs., Akçağ Yay., Ankara 2017) adlı eserinin 43-53. sayfalarında **TONYUKUK** adının (yukarıda sıraladığımız okuyuşları) üzerinde durarak, **TON/TUN/TOY/TUY** ve **UK** 'anlamak' / **oku,ukuş'anlayış**' sözcükleri hakkında şöyle der: "Bu tanımlamalardan tam bir adlandırma çıkarmak mümkün görülmemektedir. Örneğin **TUN**'ilk', **OKI**- ise 'okumak' olduğuna göre 'ilk okuyan', 'ilk yetişmiş' anlamları düşünülebilir." (s. 44-45) diye görüş belirtir.
- 17) Ali Akar: "Esasen **TONYUKUK**, bir isim değil bir unvandır. Çünkü o dönemde yaşamış **Tonyukuk** isimli başka şahıslar vardır. **Küli Çor Yazıtı**'nın ilk satırında çıkan **Tonyukuk** (Orkun, 1936: 136) ile Uygur döneminden kalan metinlerde de **Bilge Tonyukuk** ismine rastlanmaktadır (Sertkaya, 2012: 6). Bunlar, söz konusu ismin bir unvan olduğu fikrini güçlendirmektedir. Eski Türk devletlerinde üst düzey yetkililerin aldıkları unvanlar genellikle onların bilgisini, fizikî gücünü, toplumdaki rolünü ön plana çıkaran söz ya da söz grupları olmaktadır. Bu sebeple **TONYUKUK** adının doğrusu Klyaştorniy'ın **Aşide Yüan-Chen** ile karşılaştırarak tespit ettiği **tun+yukuk** ve anlamı da "ilk hazine" olmalıdır. Türkoloji literatüründe iki şekilde okunan bu ismi, yaygın olan "**TONYUKUK**" biçiminde okumayı uygun bulduk." (bk. Ali Akar, *Bilge Tonyukuk Yazıtı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 34),
- 18) Ahmet Bican Ercilasun: "**Tonyukuk / Ton'ukuk** okunuşu hâlâ yaygın olarak tercih edilmektedir. Ancak **Tunyukuk**'un Çince kaynaklarda geçen ismi **yüen-cen** ile **tun yukuk** kelimelerinin anlamca paralel olduğunu Klyştorniy [1966'lardaki bir makalesinde ("Ton'yukuk-Aşide yuançyen". *Tyurkologiçeskiy Sbornik* 1966) ortaya koymuştur.] Buna göre Çince **yüan** "ilk, baş", **chen** ise "değerli, hazine" demektir. Türkçe **tun** da "ilk" anlamına gelmektedir. **Yuk-uk** ise eski Uygur hukuk belgelerinden bilinen **yok- / yuk-saklamak, korumak** fiilinden yapılmış bir isim olup, "saklanan, korunan şey, kıymet, hazine, ziynet"tir (Sertkaya, 2012: 8-9). **Tun** sözü bugün Altay, Tuva, Hakas gibi kuzeydoğu Türk lehçelerinde 'ilk çocuk' anlamında kullanılmaktadır ve (**u**) iledir (Clauson, 1972: 513). **DLT**'deki **tun beg** kelimelerine verilen 'kadının ilk eşi' karşılığı, tun kelimesinin anlamının 'çocuk' ile sınırlı olmadığını da göstermektedir. Şu hâlde Klyaştorniy'ın Çince **yüan** kelimesiyle yaptığı eşleştirmeye göre Türkçe **tun** 'ilk' demektir ve bu kelime bugünkü bazı lehçelerde (**u**) ile yazılmaktadır. Bu sebeple kelimenin (**u**) ile okunması gerekir. Ayrıca İsenbike Togan "unvanın Çince imlerle verilmesinde" -o- değil -u- gördüğünü ifade etmektedir (2013: 566). Kelime Tunyukuk bengu taşında daima (n') harfiyle yazıldığı için biz de metni okurken **Tun'ukuk** biçiminde okuduk. Ancak kelime Bilge Kağan anıtının

güney yüzünün 14. satırında (**u**) ve (**y**) ayrı yazılmak suretiyle **TUNYU-KUK** şeklinde gösterilmiştir. Ben de bu yazılışa dayanarak ve (n') sesinin bugünkü Türkçede bulunmayışını dikkate alarak metnin aktarmasında ve eserin inceleme kısımlarında kelimeyi daima **TUNYUKUK** olarak yazdım.” (bk. Ahmet B. Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yay., İstanbul 2016, s. 15).

Yukarıda 18 Türk ve yabancı Türkologun “TONYUKUK” adının okunuşu ve anlamları hakkındaki görüşlerini belirttik.

“Eski Türklerde kadın ve erkek adları” ile “adların verilmesinin sebepleri” üzerine çok sayıda eser ve makale yazan Macar Türkologu **Lázslo Rasónyi**'nin tespit ve görüşleri, E. Aydın ve İ. Durmuş da dâhil, pek çok Türkolog tarafından görülmediği ve paylaşılmadığı için bazı değerlendirmeleri yetersiz kalmıştır.

Eski Türk ve Moğollarda yeni doğan çocuğa ad verilirken şu hususlar dikkate alınır:

1) Çocuğun doğduğu yerin durumuna göre verilen adlar:

- a) **ATTİLA**: Hun Türklerinde de bu gelenek görülür. Çocuk “**ATTİL**” (=nehir kenarı) de doğduğu için **ATTİLA** (*Atilla* ve *Atila* değil) adı verilmiştir.
- b) **ARAL**: Taygutların reisi **Yabgutay**'ın atasının adı. < Moğolca: *aral'ada; yarımada; vaha, çöl'* (Gülensoy-Küçükler, s. 28).
- c) **BAYİRA**: Erkek adı. < Türkçe: *bayır'küçük yokuş, dik yamaç, geçit'* (Gülensoy-Küçükler, s. 55).
- d) **DALAY**: Eski Türk ve Moğollarda erkek adı. “*Okyanus, deniz, büyük göl, büyük*” (Lessing, I, s. 356).
- e) **ERGENE**: Çağatay ulusunun 4. hükümdarı **Kara Hülegü Han**'ın karısını adı.
< Türkçe: *ergene'maden yeri, meyilli yer, tepe, dağ beli, dağlar arasında geçit.*” (Gülensoy-Küçükler, s. 149)
- f) **AB-TOGAY**: Mısır Memluk Sultanı Baybars'ın komutanı. **AB**< Moğolca: 'büyü, *sihir'* (Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, I, 1), **TOGAY** 'Altın Ordu Hanı' *fundalık, çalılık'*
- g) **BÜK BUKA**: Çurmagun Noyan'ın 5. Oğlu. **BÜK**< Türkçe: 'sık çalılık, fundalık, ormanlık' (Aydil Erol, s. 149)
- h) **KABAN**: '1. *Dik yokuş; uçurum;* 2. *Mısır koçanı;* 3) *Domuz.* =Moğolca: **ha-bang** 'vahşi erkek domuz' (Lessing, 2, 1379)

2) Çocuk doğduğu zaman çadır içinde ilk göze çarpan eşya:

- a) **EDER**: (XIII. yüzyıl. *Cacaoğlu Vakfiyesi*, s. 66; *Moğolları Gizli Tarihi*, s. 161, 77)

DLT. *eder* > TT. *eyer*

b) EDİK ‘Yarım konçlu çizme’ (**EDİK SULTAN** ‘Çinggis Kağan’ın büyük oğlu CUCİ’nin neslinden. XVI. yüzyıl /*Vekayi, Babür’ün Hâtıratı*, 11)

c) BURUNDUK ‘Deveyi zapt etmek için burnuna takılan ağaç, halka; yular, burnun kısıncacı’ < Türkçe: **burun** + **duk** (Gülensoy-Küçükler, s. 144)

d) TULUI: Çinggis Kağan’ın oğlu. < Moğolca: ‘ayna’

3) Çocuk doğduğu zaman obada bulunan kişi:

a) TEMÜÇİN: “Yesügey Bahadır’ın esir olarak obaya getirdiği bir Moğol beyi.” (Temüçin, büyüüp **ER ADI** olarak **ÇİNGİS**’i almıştır.)

b) TİLENÇİ: Çocuk doğduğu zaman obada bulunan kişiden dolayı.

4) Çocuk doğduğu zaman görülen bitki ya da hayvan adı:

a) KABAK: (Erkek adı. Baybars’ın emrine giren Tatar beyi; **KABAK HATUN** “Özbek Han’ın hatunu”) 1) *Kabak bitkisi*; 2) *Kısa boynuzlu hayvan*’ (Gülensoy-Küçükler, 198).

5) Çocuk doğduğu zaman “nazar değmemesi”; kötü ruhlardan korunması için verilen adlar:

a) EŞEK TUĞLU: (Kıpçak’ın oğullarından **Buka**’nın etrafına toplanan beylerden) (F. Sümer, 59; Gülensoy-Küçükler, 154).

b) KÖPEK: Selçuklu veziri Sadettin KÖPEK.

c) KÜRRE “*Sıpa*” anlamında erkek adı.

Yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere eski Türk ve Moğollarda ad verme sebepleri ile **TONYUKUK** adı üzerinde durduk. Bazı dilci ve tarihçi Türkologların da **TON, TUN, YUK, YUKUK** adlarına verdikleri anlamları açıkladık. Bu adlandırmaların yukarıda 5 madde olarak verdiğimiz “ad verme” geleneklerine uymadığını belirlemek isterim. **Ad verilirken önce adın ne sebeple verildiği ve sonradan ne anlama geldiği üzerinde durulmalıdır**. Verilen adın eski KÖKTÜRK, Eski Arap ve Eski Fars, Eski Uygur yazıları ile yazılışları (harekeli ya da harekesiz olmaları), transliterasyon ve transkripsiyonları yapılırken de çok dikkatli davranmak gerekmektedir.

TONYUKUK adının açıklaması yapılırken yalnızca **TON ve YUK-UK (TONYUKUK)** sözleri üzerinde durulmuş; Çin’de doğduğu belirtilen **TONYUKUK**’un **hangi ve nasıl bir coğrafyada doğduğu hakkında hiçbir bilgi bulunmadığı için bu konuya dikkat edilmemiştir**. Biz, bu teklifimizde **TONYUKUK**’un doğduğu coğrafyanın **ATTİLA, ARAL, ERGENE, BÜK** vb. adlarının verilmesindeki sebep gibi

“**UÇURUM; YAR**” olabileceğini; **UÇURUM/YAR** anlamındaki adın da günümüz

Kırgız Türkçesinde: **TUÑĞUYUK,**

Kazak Türkçesinde: **TUÑĞIYIK**

biçimlerinde yaşadıklarını kanıt olarak vermek isterim.

(< **tuñ + ğuyuk ~ tuñ**

+yuguk)

Yani, Bilge **Tonyukuk, ATTİLA** (= *nehir kenarı*) gibi bir “uçurum”un üstü ya da altı bir yerde doğmuş olmalıdır.

(“UÇURUM” için bk. Ahmet Bican Ercilasun (Editör), **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I**, Kültür Bakanlığı Yayınları: 14371; Kaynak Eserler Dizisi: 54, Ankara 1991, 1183 sayfa.)

Kaynaklar

Akar, Ali, *Bilge Tonyukuk Yazıtı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

Aydın, Erhan, *Taşa Kazınan Tarih. Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.

Durmuş, İlhami, *Bilge Kağan: Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, 3. Bs., Akçağ Yayınları, Ankara 2017.

Ercilasun, Ahmet B., *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

Ercilasun, Ahmet B. (Editör), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.

Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* (1. ve 2. basım, 2 Cilt-Ankara 2007, 2014, TDK Yay.; 3. basım, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017).

Gülensoy, Tuncer, P. Küçük, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

(**Not:** Makalede geçen kısaltmalar için yukarıda künyeleri verilen eserlere bakılmaktadır.)